

جایگاه تریاک در تجارت خارجی ایران در دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۳۴ هـ ق)

محمد علی رنجبر^۱

مهدی دهقان حسام پور^۲

چکیده: تحولات اروپا در سده نوزدهم میلادی همه شئون زندگی را در جوامع مرتبط با آن تغییر داد. اقتصاد ایران نیز از این تحولات مصون نماند و در مواجهه با اقتصاد نوظهور سرمایه‌داری از یک اقتصاد درون‌زا و سستی به یک اقتصاد برون‌زا تغییر یافت. اقتصاد ایران در شکل جدید خود، در طول نیم سده به الگوی استعمار کلاسیک نزدیک و به یکی از تولیدکنندگان اصلی مواد خام برای بازار جهانی تبدیل شد. تریاک به عنوان ماده خام، که در اقتصاد سستی ایران یک کالای غیر تجاری و متناسب با ویژگی‌های اقتصاد معیشتی به مصرف خانوادگی و محلی می‌رسید، از نیمه دوم سده نوزدهم با تغییر شکل اقتصاد ایران، در چارچوب اقتصاد وابسته، تریاک به یک کالای تجاری تبدیل شد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که تریاک در نیمه سده نوزدهم و به طور مشخص در دهه شصت میلادی به یکی از اقلام صادراتی ایران تبدیل شد و تأثیر زیادی در تجارت خارجی ایران گذاشت. این ماده خام یک روند صعودی نوسان‌دار تا سال (۱۸۸۰م/۱۲۹۷ق) که اوج تولید تریاک ایران بود، پشت سر گذاشت. دهه هشتاد میلادی صادرات تریاک ایران ثابت و دارای شیب نزولی کمی بود. در اواخر سده نوزدهم میلادی صادرات تریاک ایران با یک شیب تند تنزل پیدا کرد و در اوایل سده بیستم جایگاه استراتژیک خود را در صادرات ایران از دست داد و فرش، جای آن را گرفت. هم‌چنین، چین بزرگ‌ترین واردکننده تریاک ایران و انگلستان در رتبه دوم بود و مصر، عثمانی، ایتالیا و برخی کشورهای عربی و اروپایی دیگر در رده‌های بعدی قرار داشتند.

واژه‌های کلیدی: قاجار، تریاک، صادرات، بارانداز، بازار جهانی، چین

ranjbar@shirazu.ac.ir
md6998@gmail.com

۱ استادیار گروه تاریخ دانشگاه شیراز
۲ دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی دانشگاه شیراز
تاریخ دریافت: ۹۳/۰۱/۱۹ تاریخ تأیید: ۹۳/۰۲/۰۶

Status of opium in the foreign trade of Iran during the Qajar Period(1210-1334 A.H)

Mohammad Ali Ranjbar¹
Mahdi Dehghan Hesampoor²

Abstract: During the 19th century European developments changed conventionalities in all of society. These developments influenced the economy of Iran and based on the mentioned situation it changed from endogenous to exogenous. During half a century, in the new condition, it became close to classical colonialism and became one of the important producers of crude materials in the world market. Opium as a crude material in traditional economy of Iran was regarded as a non-commercial good and consumed correspondingly in its economical character at the family and local level. The second half of the nineteenth century Iran's economy changed to dependent economy and opium became as commercial merchandise.

The results of this research show that from the 1860s opium became one of Iran's exports with a huge impact on Iran's foreign trade. This raw material as a trend swinger year (1880/1297 AH. G.) which was Iran's opium production peak. Opium exports in the eighties was fixed and slightly sloping downward.

Iran's opium exports in the late 19th and the early 20th centuries, had a steep fall and lost its strategic position and was replaced by carpets. China was the largest importer of opium from Iran, Britain was in the second place, followed by Egypt, Ottoman Empire, Itali and some Arab and other European countries.

Keywords: Qajar, Opium, exportation, world market, China

1 Assistant Professor of History in Shiraz University
2 Ph.D. Student of Islam History in Shiraz University

ranjbar@shirazu.ac.ir
md6998@gmail.com

مقدمه

در سده نوزدهم که زمان ظهور رقابت امپراطوری‌ها، تجارت آزاد، تکنولوژی جدید و دموکراسی سیاسی بود، اقتصاد ایران همانند سیاست آن ناگزیر از تعادل خارج شد. در این مقطع زمانی، اقتصاد سنتی ایران که تا پیش از این، یک اقتصاد درون‌گرا بود، در رویارویی با اقتصاد در حال رشد سرمایه‌داری که صاحبان آن از نظر سیاسی و اقتصادی در موقعیت برتری بودند دچار انفعال گشت. در این برخورد، اقتصاد سنتی ایران خصوصیات پیشین خود را به عنوان یک اقتصاد درون‌گرا از دست داد و به یک اقتصاد بیرون‌نگر و وابسته تبدیل شد. در اقتصادهای وابسته و بیرون‌نگر، مناسبات اقتصادی تحت تأثیر سیاست‌های اقتصادی کشورهای مسلط و بازار جهانی که بازیگران قدرتمند بین‌المللی نقش اصلی را در آن ایفا می‌کنند شکل می‌گیرد. یکی از کالاهایی که تحت تأثیر و در چارچوب این نوع نگاه وارد اقتصاد ایران شد تریاک بود. تریاک تا قبل از نیمه سده نوزدهم نقش مهمی در اقتصاد ایران نداشت و تولید آن تنها با هدف مصرف داخلی صورت می‌گرفت. در نیمه اول سده نوزدهم و قبل از آن، به طور مشخص تا اوایل دوره صفویه، گزارش‌چندانی در مورد صادرات تریاک ایران به کشورهای دیگر به چشم نمی‌خورد. تنها اولتاریوس و برخی دیگر از سیاحان صفوی به طور پراکنده، محموله‌های تریاک که به کشور عثمانی صادر می‌شده را مورد توجه قرار داده‌اند، اما هیچ‌یک از مورخان و سیاحان این دوره به سهم قابل توجه این ماده در اقتصاد و به تبع آن در صادرات ایران اشاراتی نداشته‌اند. در نیمه نخست سده نوزدهم روند تولید تریاک همانند سده هیجدهم ادامه پیدا کرد. در نیمه دوم سده نوزدهم و با توجه به دگرگونی‌های که در اقتصاد ایران اتفاق افتاد تولید تریاک به یکباره چندین برابر شد. این افزایش ناگهانی، تریاک را به یک ماده صادراتی مهم در اقتصاد ایران تبدیل کرد. اوج تولید و صادرات این ماده به دهه هشتاد سده نوزدهم بر می‌گردد که که رتبه اول را در صادرات ایران داشت. در این پژوهش ضمن بررسی تأثیر تریاک بر تجارت خارجی ایران در دوره قاجاریه، به بازار جهانی تریاک و کشورهای واردکننده تریاک ایران در دوره مذکور نیز پرداخته می‌شود. همچنین باراندازهایی که تریاک از آن به کشورهای هدف صادر می‌شده است مورد بررسی قرار می‌گیرد. سه محور ذکر شده: باراندازهای تریاک ایران، سهم صادراتی و بازار جهانی تریاک، عناصر اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد. روش پژوهش، تاریخی است که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسناد آرشیوی انجام گرفته است.

پیشینه پژوهش

تریاک به عنوان یک ماده مهم در زمینه اقتصادی و اجتماعی در دوره قاجاریه، تاکنون از سوی محققان، چندان مورد توجه قرار نگرفته است. از محدود محققانی که به این موضوع به صورت جزئی پرداخته‌اند می‌توان به سیف، اشرف و ویلم فلور اشاره کرد. احمد سیف در کتاب *اقتصاد ایران در سده نوزدهم* در فصلی با عنوان تجارتي کردن کشاورزی با دسترسی به برخی اسناد در آرشیو وزارت خارجه انگلستان تا حدودی به برخی ارقام پراکنده در زمینه مقدار تجارت سالانه تریاک دست یافته که در این پژوهش از این اسناد نیز استفاده شده است. هم چنین کتاب احمد اشرف با عنوان *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجاریه* مباحث نظری تجاری شدن محصولات نقدینه آفرین مانند تریاک را مورد توجه قرار داده است. کتاب ترجمه نشده فلور با عنوان *کشاورزی ایران در دوره قاجاریه* در کنار سایر محصولات مثل ابریشم، پنبه و ... به تولید تریاک در ایران پرداخته است. این پژوهش برای نخستین بار با استفاده از منابع در دسترس و به ویژه اسناد آرشیوی، و توجه به تحقیقات نام برده شده به صورت مستقل به جایگاه تریاک در تجارت خارجی ایران پرداخته است. نوآوری این پژوهش، استفاده از مقایسه بین آمارهای متفاوت مقدار صادرات تریاک ایران در منابع و تحقیقات جدید و هم چنین معرفی اصفهان، یزد و فارس به عنوان باراندازهای اصلی صادرات تریاک ایران است.

آغاز صادرات تریاک

در مورد آغاز صدور تریاک، مقاطع مختلف ذکر شده است و حتی کمپفر به تولید انبوه تریاک در دوره صفویه اشاره می‌کند و می‌نویسد: کشت خشخاش از زمان صفویه مورد توجه بوده، و حتی بخشی از املاک خاصه سلطنتی در این دوره به کشت خشخاش اختصاص داشته است.^۱ شاردن، خشخاش را از گیاهان قابل توجه ایران دانسته، و به محصول آن در مناطق مختلف ایران اشاره کرده است.^۲ همچنین گزارش‌هایی مبنی بر کشت خشخاش در دوره زندیه در دست است. وره‌رام در مورد کاشت فراوان خشخاش و صدور آن در دوره صفویه می‌نویسد: در این دوره تقریباً در بیشتر نقاط ایران خشخاش کشت می‌شده، و حتی

۱ انگلبرت کمپفر (۱۳۵۰)، سفرنامه، ترجمه کیکاوس جهاننداری، تهران: آبی‌نا، ص ۱۱۲.
 ۲ ژان شاردن (۱۳۴۵)، سیاحت‌نامه، ترجمه محمد عباسی، ۱۰ ج، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۲۸۷.

تریاک اصفهان و کازرون، افزون بر مصرف داخلی، به عنوان کالایی صادراتی به خارج از کشور، به ویژه هندوستان، صادر می شده است.^۱ در مقابل تاورنیه، در شرحی که در مورد امتعه و مال التجاره ایران در عصر صفویه دارد هیچ اشاره‌ای به تریاک ندارد و از محصولاتی مانند ابریشم، روناس، پنبه، پسته به عنوان محصولات صادراتی ایران نام می برد.^۲ در مورد منافع این کالای جدید تجاری تجربه کافی توسط شیخ عبدالرسول تاجر ایرانی، انجام شده که حدود ۲۰ جعبه تریاک به دومان و از آنجا به ماکائو فرستاد.^۳ دالمانی در مورد آغاز صدور تریاک ایران می نویسد: «صدور تریاک از (۱۸۵۳ م / ۱۲۶۹ ق) در ایران شروع شده است. ابتدا مقدار آن کم بوده و به تدریج در سالهای بعد فزونی یافته است دولت ایران برای این که کاشت غلات کم نشود و به ارزاق عمومی لطمه‌ای وارد نیاید گاهی از زیادتی کاشت تریاک جلوگیری می کرد و این منع دوامی نداشت».^۴

طبق بیشتر گزارش‌ها، صادرات تریاک ایران در سطح کلان مربوط به نیمه دوم سده نوزدهم میلادی می باشد. دهه پنجاه به لحاظ مقدار تریاک تولیدی بسیار مورد مناقشه است و آمارهایی به صورت پراکنده وجود دارد. لیکن به طور کلی باید گفت؛ با توجه به گزارش‌های موجود، صادرات تریاک ایران در دهه پنجاه بر خلاف گفته عیسوی^۵ ناچیز نبوده است و سهم حداقلی برای آن در صادرات باید قائل شد. در ابتدای سال (۱۸۵۰ م / ۱۲۶۶ ق)، این روند یعنی تولید برای بازار محلی ادامه یافت. گادل بیان می کند در دهه پنجاه سده نوزدهم، مقدار تریاکی از ایران به اروپا و عثمانی صادر شد و همچنین مقدار بیشتری به افغانستان و هندوستان رفت. (همچنین بلو از تولید تریاک در یزد، کاشان و اصفهان گزارش می دهد که صادر شده است. اما هنوز تجارت، امر تنظیم شده‌ای به مانند ترکیه نبوده است.^۶ سیف در مورد صادرات اولیه تریاک می نویسد: «بر اساس اطلاعات پراکنده می توان گفت صادرات تریاک به چین، در (۱۸۵۳ م / ۱۲۶۹ ق) از اصفهان، در (۱۸۶۱ م / ۱۲۷۷ ق) از یزد، در (۱۸۷۱ م / ۱۲۸۸ ق) از شیراز و خراسان و بالاخره در (۱۸۷۵ م / ۱۲۹۲ ق) از کرمانشاه

۱ غلامرضا وهرام (۱۳۶۶)، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند، تهران: انتشارات معین، ص ۱۵۴.

۲ ژان باتیست تاورنیه (۱۳۶۳)، سفرنامه، ترجمه ابوتراب نوری، با تجدید نظر حمید شیرایی، [بی جا]: انتشارات کتابخانه سنائی و کتابفروشی تأیید، صص ۶۰۰-۶۰۳.

۳ چارلز عیسوی (۱۳۶۲)، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره، ص ۳۶۹.

۴ هانزی رنه دالمانی (۱۳۳۵)، از خراسان تا بختیاری، ترجمه علی محمد فره‌وشی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۹۳.

۵ عیسوی، همان، ص ۳۶۹.

6 Willem Floor (2003), *Agriculture in Qajar Iran*, Washington: Mage Publishers, p.434.

آغاز شد.^۱ تجارت رو به توسعه میان بوشهر و هنک کنگ در اختیار بازرگانان خارجی بود. نمونه یکی از معتبرترین این تجار داوید ساسون بازرگان ثروتمند یهودی بود. ساسون پس از آنکه در سال (۱۸۳۳م/۱۲۴۸هق) مورد تعقیب مقامات عثمانی واقع و از بغداد اخراج شد، در بوشهر پناه گرفت. او با استفاده کامل از آشفته بازار تریاک در هنگامه درگیری ایران و انگلیس در سال (۱۸۳۷م/۱۲۵۳ق)، با استقراض مبالغ هنگفتی به سلف خری تریاک، پیش از موسم برداشت آن، به قیمت نازل پرداخت. با پایان منازعه دو دولت (که باب تجارت را بسته بود) و باز آمدن قیمت تریاک به وضع عادی، او سود هنگفتی برد.^۲ جمالزاده در این باره می‌نویسد: پس از (۱۸۶۵م/۱۲۸۲ق) که ابریشم ایران را ناخوشی «پیربن» خراب نمود ایران شروع به تجارت تریاک نمود و اگر چه بنا به گفته لرد کرزن اول دفعه که تریاک از ایران خارج شد چند سال قبل یعنی در سال (۱۸۵۴م/۱۲۷۰ق) بود که از اصفهان مختصر تریاکی به خارج حمل شد ولی تجارت حقیقی در همان سال (۱۸۶۵م/۱۲۸۲ق) شروع گردید و در سال (۱۸۶۲م/۱۲۹۷ق) زراعت خشخاش بسیار زیاد شد چنان که تریاکی که در سال (۱۸۸۵م/۱۳۰۲ق) به عمل آمد به چهارصد هزار من تخمین زده می‌شد ولی از آنجای که در آن زمان دو خمس تریاک ایران در خود مملکت مصرف می‌شد صادرات قریب ۲۴۰۰۰۰ هزار من بیشتر نبود.^۳

نتیجه‌ای که می‌توان از گزارش‌های موجود استخراج کرد، این است که باید صادرات فعال و تأثیرگذار تریاک را دهه شصت سده نوزدهم دانست که بعد از بیماری کرم ابریشم در سال (۱۸۶۴م/۱۲۸۰ق) تحت تأثیر شرایط ایجاد شده، روندی منظم به خود گرفت و رفته رفته به مقدار تولید و صدور آن افزوده شد.

باراندازهای اصلی تجاری تریاک ایران در دوره قاجاریه

۱. یزد

کالاهایی که در یک کشور مورد دادوستد قرار می‌گیرند بسته به محل تولید و موقعیت جغرافیایی مناطق، دارای بازارهای عمده و باراندازهای تجاری می‌شوند. یکی از مهم‌ترین باراندازهای تجارت تریاک در ایران، یزد بوده است. به خاطر اهمیت تجاری شهر یزد، حاج

۱ احمد سیف (۱۳۷۳)، *اقتصادی ایران در قرن نوزدهم*، تهران: نشر چشمه، ص ۲۲۳.

۲ اوکازاکی شوکو (فروردین، اردیبهشت و خرداد ۱۳۶۵)، *قحطی بزرگ سال ۱۲۸۸ در ایران*، ترجمه هاشم رجب زاده، آینده، س ۱۲، ص ۳۸، ش ۱-۳، ص ۳۶.

۳ محمدعلی جمالزاده (۱۳۶۲)، *گنج شایگان*، تهران: انتشارات کتاب تهران، ص ۳۰.

محمد حسن امین‌الضرب تاجر معروف دوره قاجاریه، تصمیم گرفته بود که تجارت خود را در آن جا گسترش دهد. اهمیت تجاری شهر یزد بیشتر به خاطر موقعیت جغرافیایی و ساکنینش بود. از نظر جغرافیایی آمد و شد از بندرعباس به یزد راحت تر بود تا سایر شهرهای جنوبی، زیرا جاده یزد مشکلات طبیعی کمتری داشت. همچنین فرستادن کالاهای تجاری از هند به خراسان، شمال غربی، شمال و شرق و بالعکس آسان تر بود. اهمیت ساکنین شهر از این جهت بود که بخش مهمی از آنها از اقلیت‌های زرتشتی بودند و نیز تعدادی از اینان تبعه بریتانیا بودند که از هند آمده و در یزد ساکن بودند. بخش مهمی از آنها صنعت‌گر، و مردمانی سخت کوش بودند. به خاطر تعلق مخصوصشان به هند، شروع به تجارت با آن کشور کرده و در این کار وارد بودند. به خاطر این شرایط، یزد، مرکزی تجاری برای کالاهای خارجی و محلی مناسب برای صادرات و واردات کالاها و صادرات اصلی یزد تریاک بود.^۱

آن گونه که کتابچه‌نامه‌ها، سال (۱۲۸۶-۸۷ق/۱۸۷۰-۷۱م) نشان می‌دهد، امین‌الضرب عموماً به صادرات تریاک خراسان و اصفهان از راه استانبول به مقصد اروپا مشغول بود. پس از این تاریخ، تریاک کالای اصلی صادراتی کشور شد و شاید یکی از عللی که او فعالیت خود را در یزد گسترش داد این باشد که یزد، ناحیه اصلی کشت تریاک در ایران و محلی بود که تریاک‌های صادراتی ابتدا در آنجا جمع می‌شد. منابعی که درباره یزد است نشان می‌دهد که وی تریاک را از خراسان و اصفهان می‌خرید و آن را به منظور صدور به ماریسی، لندن و هنگ کنگ در یزد، گرد می‌آورد.^۲ علاوه بر موقعیت جغرافیایی کشت تریاک که یزد از آن سود می‌برده؛ ارتباط تجاری بین زرتشتیان یزد و هند نیز در تبدیل این شهر به یک بارانداز مهم تریاک، مؤثر بوده. زرتشتیان یزد از نخستین گروه‌هایی بودند که به واسطه ارتباط با هم‌کیشان خود در هند از سودآوری تریاک و بهره‌برداری بهتر از آن اطلاع یافتند و در گسترش تریاک در یزد و مناطق نزدیک، مانند اصفهان و کرمان سعی فراوان نمودند. فعالیت فردی مانند حاج محمدحسن امین‌الضرب به عنوان یکی از بزرگ‌ترین تجار تریاک، در بهبود موقعیت تجاری یزد تأثیر بسیار داشته است. «کاری کنید مال ایران مثل مال هندوستان معتبر شود. اگر همه مرسولات شما در تهران طیاری^۳ شود که یک دست باشد، اعتبار پیدا خواهد

۱ شیرین مهدوی (۱۳۷۹)، زندگی‌نامه حاج محمد حسن کمپانی، امین‌دارالضرب، ترجمه منصوره اتحادیه و فرحناز امیرخانی حسینک لو، تهران: نشر تاریخ ایران، ص ۱۳۴.

۲ مهدوی، همان، ص ۱۳۸.

۳ طی یا (حامص) طیار و آماده و مهتیا بودن اصطلاحی بوده است. تریاک مالی. علی‌اکبر دهخدا (۱۳۷۳)، لغت‌نامه، ج ۹.

کرد. در یزد مال کلی از خراسان و هرات و عراق آمده و در شانزده تومان [مقصود هر من شاه معادل سه کیلو] می‌شود خرید.^۱ تجارت تریاک در مناطق محدودی مثل اصفهان، یزد، شیراز و کرمانشاه تمرکز پیدا کرده است. در کرمان بازرگانانی از یزد بودند که به طور عمده تریاک برای بازار چین خریداری می‌کردند.^۲

۲. اصفهان

مهم‌ترین بارانداز تجاری تریاک ایران بدون شک اصفهان بود. اصفهان به عنوان بزرگ‌ترین تولیدکننده تریاک ایران از امکان بسیار بالایی در تبدیل شدن به بزرگ‌ترین بارانداز تریاک ایران برخوردار بوده است. تریاک تولیدی اصفهان در بیشتر سال‌ها تقریباً نصف تریاک تولیدی ایران بود. اگر چه تریاک مناطقی مانند کاشان، قم و دیگر نقاط اطراف اصفهان نیز در آن‌جا جمع‌آوری می‌شد. موقعیت جغرافیایی اصفهان به عنوان رابط کلیه مناطق ایران به آن ویژگی استثنایی بخشیده است. در واقع تمام تریاک ایران که در مناطق اطراف اصفهان تولید می‌شده است برای صدور از راه خلیج فارس باید از اصفهان عبور داده می‌شد. فعالیت کمپانی‌های داخلی مثل شرکت تریاک اصفهان و کمپانی‌های خارجی نیز در تقویت این وضعیت بسیار موثر بوده است. شرکت تریاک اصفهان در سال (۱۸۵۸-۱۸۵۹م/۱۲۷۷-۱۲۸۸ق). توسط آقای محمد مهدی اصفهانی و مشارکت تعدادی از تجار اصفهان تاسیس شده بود.^۳ کار این شرکت جمع-آوری، عمل‌آوردن، بسته‌بندی و صدور تریاک به بازارهای هنک کنگ و انگلستان بود.^۴ اهمیت این شرکت که نخستین شرکت داخلی فعال در زمینه تریاک بود؛ اهمیت تجاری اصفهان در زمینه تریاک را می‌رساند. بیشتر کمپانی‌های خارجی که در زمینه واردات و صادرات کالا فعال بودند در اصفهان شعبه داشتند. فعالیت شرکت‌هایی مانند شرکت مویبرو تولیدی،^۵ ساسون،^۶ از نمونه‌های این شرکت‌ها است که در زمینه تجارت تریاک بسیار فعال

تهران: دانشگاه تهران، ص ۱۳۷۴۸.

۱ یزد در اسناد امین‌الضرب (سال‌های ۱۲۸۸-۱۳۲۰) (۱۳۸۰)، به کوشش اصغر مهدوی- ایرج افشار، تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین، ص ۴۳۷.

2 Floor, Ibid, p.441.

۳ محمدحسن‌خان اعتماد السلطنه (۱۳۱۴)، مرآة البلدان، ج ۲، تهران: نشر اسفار، ص ۲۸۴.

۴ سهیلا ترابی فارسانی (۱۳۸۴)، تجار، مشروطیت و دولت مدرن، تهران: نشر تاریخ ایران، ص ۷۴.

۵ احمد اشرف (۱۳۵۹)، موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجاریه، تهران: انتشارات زمینه، ص ۵۴.

۶ آرشو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۱۵، پرونده ۱۴، ص ۱۶۴.

بوده‌اند. حتی مناطقی مانند کرمانشاه هم تریاک مازاد خود را به اصفهان انتقال می‌داد. فلور در این زمینه می‌نویسد: در حدود ۱۵۰ من تریاک هر ساله در کرمانشاه برای مصرف محلی آماده می‌شد و بقیه به اصفهان حمل می‌شد.^۱ این مسئله در حالی است که عثمانی به عنوان یکی از مناطق عمده ترانزیت و مصرف کننده تریاک ایران هم مرز با کرمانشاه می‌باشد. همه این شواهد اهمیت مرکزیت اصفهان را در بازار تریاک ایران می‌رساند.

۳. فارس

بعد از اصفهان و یزد، فارس، به عنوان سومین منطقه‌ای بود که تریاک‌های زیادی برای صادرات در آنجا جمع‌آوری می‌شد. فارس از نظر تولید تریاک در رتبه سوم قرار داشت و تریاک زیادی در مناطق مختلف آن تولید می‌شد.^۲ بنابراین همین مسئله می‌توانست به موقعیت تجاری این منطقه در زمینه تریاک یاری رساند. پس از تحقیق معلوم شد که صادرات عمده، تریاک است که می‌گفتند هر ساله ۱۰۰۰۰ تا ۱۵۰۰۰ صندوق از نواحی یزد و شیراز صادر می‌گردد.^۳ فارس نزدیکترین منطقه تولید تریاک به خلیج فارس به عنوان بندر اصلی صادرات تریاک بود. همان طور که می‌دانیم بیشتر تریاک ایران از طریق خلیج فارس صادر می‌شده است. موقعیت جغرافیایی فارس به گونه‌ای بود که همه تریاک ایران که از راه خلیج فارس صادر می‌شد از آن عبور می‌کرد. اگر کم‌ترین مقدار این تریاک به عللی مانند وضعیت جوی، به هم خوردن تعادل قیمت تریاک در آنجا انبار می‌شد به راحتی می‌توانست به این موقعیت تجاری فارس کمک کند. فعالیت تجار بزرگ تریاک مانند: نمازی، حاج محمد علی کازرونی نشان از بازار رونق تریاک در فارس است.^۴ علاوه بر این، فارس نیز مانند اصفهان محل فعالیت کمپانی‌های بزرگ تریاک مانند ساسون و زیگلر بود.^۵

میزان صادرات

یکی از خلأهای این پژوهش که ممکن است تا حدی نتایج آن را تحت تأثیر قرار دهد،

1. Floor, Ibid, p. 441.

۲ حاج میرزا حسن فسایی (۱۳۶۷)، *فارسنامه ناصری*، به تصحیح و تحشیه از منصور رستگاری فسایی، ج ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۸۷۴.

۳ جرجن. کرزن (۱۳۶۲)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غ. وحید مازندرانی، ج ۲، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ص ۴۴۴.

۴ خسرو معتضد (۱۳۶۶)، *امین الضرب*، تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری صنعتی در ایران، تهران: انتشارات جانزاده، ص ۳۱.

۵ محمدحسن‌خان اعتماد السلطنه (۱۳۷۷)، *روزنامه خاطرات*، با مقدمه و فهرس از ایرج افشار، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۸۱۶.

فقدان آمار و ارقام در مورد میزان تولید و صادرات سالیانه تریاک می‌باشد. در این مورد، زین العابدین مراغه‌ای هم که در دوره قاجاریه می‌زیسته گله‌مند است و می‌نویسد: «ولی من نیز به کمال تأسف می‌گویم که می‌خواستیم بنویسم ولی نتوانستیم، چه مآخذی در دست نبوده. نه در ایران قانون سرشماری متداول است، نه مثل سایر مملکت‌ها سالنامه دارند که از روی آن در امثال این کارها اطلاعات گرفته شود. هر کس در این باب چیزی می‌گوید از روی حدس و گمان است». با وجود این، در صورت موجود بودن مقادیر عددی، یکی دیگر از مشکلات وجود واحدهای وزنی مختلف می‌باشد که در برخی موارد حتی هیچ معیار مشخصی برای واحد وزنی که مثلاً در فلان منطقه ایران استفاده می‌شده است وجود ندارد. واحد وزن در معاملات ایران متقال است که هفتاد و یک گندم انگلیسی یا نود و شش گندم ایران می‌شود. هر گندم ایران یک نخود می‌شود و شانزده متقال را یک سیر، پنج سیر یک گراونکه است و پیزهای سنگین را با من وزن می‌کنند. من در جاهای مختلف مملکت، متفاوت است، از شش و نیم پوند تا صد و شانزده پوند اختلاف وزن وجود دارد.^۲ همان‌طور که پیشتر هم ذکر کردیم صادرات تریاک به صورت فعال و سازماندهی شده از نیمه دوم سده نوزدهم آغاز شد. برای تحلیل عددی میزان صادرات تریاک قصد بر آن است که ابتدا میزان صادرات به صورت دهه‌های جداگانه بیان و تحلیل شود. بعد از اتمام این مرحله، صادرات کل به صورت مقایسه‌ای از نظر وزنی و پولی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

در مورد دهه پنجاه سده نوزدهم که صادرات تریاک در مرحله ابتدایی بود آمار بسیار پراکنده‌ای وجود دارد. همان‌طور که قبلاً گفتیم عیسوی میزان صادرات تریاک در سال (۱۸۵۰م/۱۲۶۶ق) را صفر درصد ذکر می‌کند.^۳ فوران هم مقدار صادرات تریاک ایران در سال (۱۸۵۷م/۱۲۷۳ق) را صفر درصد ذکر می‌کند.^۴ قطعاً آنچه که فوران و عیسوی بیان کرده‌اند نمی‌تواند درست باشد. در مورد این که چرا این دو برای این دهه هیچ سهمی برای تریاک ذکر نکرده‌اند دو احتمال می‌توان بیان کرد. نخست، فقدان آمار صدور تریاک که

۱ حاجی‌زین‌العابدین مراغه‌ای (۱۳۸۴)، *سیاحتنامه ابراهیم بیگ*، به کوشش م.ع. سپانلو، ج ۳، ج ۱، تهران: مؤسسه انتشارات آگاه، ص ۲۲.

۲ جان ویشارد (۱۳۶۳)، *بیست سال در ایران*، ترجمه علی پیرنیا، [بی‌جا]: مؤسسه انتشارات ایران زمین، ص ۲۸۰.

۳ عیسوی، همان، ص ۲۶۰.

۴ جان فوران (فروردین‌واردیبهشت ۱۳۷۱)، «مفهوم توسعه وابسته، کلید اقتصاد سیاسی ایران در عصر قاجار»، ترجمه علی طایفی، *مجموعه اقتصاد اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ش ۵۵ و ۵۶، ص ۳۹.

معضل بزرگی در این دوره بوده است و دوّم ناچیز بودن مقدار تریاک در مقایسه با دهه‌های بعد که این دو ترجیح داده‌اند مقدار تریاک صادراتی را صفر درصد در نظر بگیرند.

ولی تولید و صادرات به سرعت رو به افزایش گذاشت. این مسئله در «گزارش مستر بارنینگ درباره تجارت و تولید تریاک در ایران» کاملاً روشن است که دارای اطلاعات بارز و مفصّلی می‌باشد و صادرات آن در سال (۱۸۶۱م/۱۲۷۷ق) بالغ بر ۱۰۰۰ جعبه گردید.^۱ سیف مقدار متوسط صادرات سالیانه بین سال‌های (۱۸۶۲-۱۸۶۵م/۱۲۷۸-۱۲۸۱ق)، را به لحاظ وزنی ۴۶۹۶۹ کیلوگرم و مقدار ارزی آن را ۷۰۰۰۰ لیره استرلینگ ذکر کرده است.^۲ با توجه به آمارهای موجود در مورد مقادیر صادراتی تریاک در نیمه نخست دهه ششم سده مذکور، مطمئناً مقدار صادراتی تریاک در دهه پنجاه صفر نبوده است. چرا که دور از ذهن می‌نماید که به یکباره صادرات تریاک به حدود ۱۰۰۰ جعبه برسد. در فاصله زمانی بین سال (۱۸۶۵-۱۸۶۷م/۱۲۸۱ق)، سیف هیچ مقداری برای صادرات تریاک ذکر نمی‌کند. منابع دیگر هم در این مورد ساکت مانده‌اند. هر چند نمی‌توان مقدار تقریبی هم برای آن ذکر کرد، لیکن مقدار تریاک صادراتی نباید فاصله چندان زیادی با این مقدار در بین سال‌های (۱۸۶۷-۱۸۶۹م/۱۲۸۳-۱۲۸۵ق) داشته باشد. اگر الگوی ثابت و مشخصی در رشد صادرات تریاک وجود داشت وضع در این سال‌ها که در مورد صادرات تریاک هیچ آماری موجود نبود؛ تا حدودی قابل حدس بود. اما برای فاصله زمانی بین سال‌های (۱۸۶۷-۱۸۶۹م/۱۲۸۳-۱۲۸۵ق)، مقدار تریاک صادراتی را در حدود ۱۲۱۹۰۹ کیلوگرم ذکر می‌کند.^۳ این افزایش تقریباً سه برابری، در فاصله زمانی دو سال (احتمال این است که بر مقدار تریاک صادراتی بین سال (۱۸۶۵-۱۸۶۷م/۱۲۸۱-۱۲۸۳ق) هم مؤثر بوده باشد) به چند علت می‌باشد. علت نخست، بیماری کرم ابریشم است که در سال (۱۸۶۴م/۱۲۸۰ق) رخ داد^۴ و صادرات ایران را دچار یک روند کاهشی شدید کرد. از سوی دیگر واردات روزافزون کالاهای خارجی و عدم وجود نقدینگی لازم برای جوا بگویی به آن؛ افزایش کشت خشخاش را که بازار جهانی آن بسیار رونق داشت موجب شد. در این فاصله زمانی، تریاک به کشت جانشین تبدیل شد. علت دیگر که به بازار جهانی مربوط بود این بود که، در فاصله بین سال (۱۸۶۴-۱۸۶۰م/۱۲۷۶-۱۲۸۰ق) که جنگ داخلی آمریکا رخ داد

۱ عیسیوی، همان، ص ۳۶۷.

۲ سیف، همان، ۲۲۵.

۳ همان، ص ۲۲۵.

۴ دالمانی، همان، صص ۸۳-۸۲.

صادرات پنبه از ایران چندین برابر شد و به نوعی زمین‌های محصولات زراعی به نفع پنبه به زیر کشت رفت.^۱ بعد از اتمام جنگ داخلی و اشباع بازار جهانی پنبه، زمین‌های مناطق جنوبی مانند فارس، اصفهان، یزد که به زیر کشت پنبه رفته بود به کشت تریاک اختصاص یافت. این دو عامل به همراه بازار پویای جهانی تریاک، این فاصله سه برابری را ایجاد کرد. در مورد مقدار تریاک صادراتی در سال (۱۸۶۹م/ ۱۲۸۵ق)، اختلاف فراوانی دیده می‌شود. در حالی که تامسون مقدار تریاک تولیدی در سال (۱۸۶۹م/ ۱۲۸۵ق) را در حدود ۳۰۰۰۰ کیلوگرم ذکر می‌کند.^۲ سیف مقدار تریاک تولید شده در همین سال؛ تنها در اصفهان را بیش از ۵۴۰۰۰ کیلوگرم می‌داند.^۳ در خلال سال (۱۸۶۸- ۱۸۶۹م/ ۱۲۸۴- ۱۲۸۵ق) مقدار تریاکی که در ایران تولید شد و از راه هرات وارد گردید ۱۵۵۰۰ من شاهی (معادل ۹۳۰۰۰ کیلوگرم) بود- و هر من شاهی^۴ معادل با ۱۳۱ پوند می‌باشد. تولید تریاک در ایران در سال (۱۸۶۹/ ۱۲۸۵ق) به قرار زیر بود: در کرمان و حومه آن، ۱۵۰ من شاهی، در کاشان و روستاهای آن ۲۵۰ من شاهی، در نواحی یزد ۷۵۰۰ من شاهی، در خراسان و طبس ۱۴۰۰ من شاهی، در روستاهای تهران ۲۰۰ من شاهی، در نواحی اصفهان ۵۰۰۰ من شاهی می‌شود.^۵ این تفاوت فاحش را باید چگونه تلقی کرد؟ کدام آمار قابل اعتمادتر است؟ متأسفانه منبع سومی وجود ندارد که بتوان با توجه به آن یکی از این مقادیر را پذیرفت. اما اگر بخواهیم با توجه به آماری که سیف برای صادرات تریاک در این فاصله زمانی ذکر می‌کند قضاوت کنیم؛ همان نظر سیف به حقیقت نزدیک‌تر است. به طور کلی دهه شصت به لحاظ وزنی و پولی صادرات تریاک، افزایش قابل توجهی را نشان می‌دهد.

دهه هفتاد سده نوزدهم یک روند متفاوت در تولید و صادرات تریاک دیده می‌شود. در فاصله زمانی بین سال (۱۸۷۱- ۱۸۷۳م/ ۱۲۸۷- ۱۲۸۹ق)، صادرات تریاک، رو به کاهش می‌رود. در این مقطع، صادرات تریاک از ۱۲۱۹۰۹ کیلوگرم در سال (۱۸۶۹م/ ۱۲۸۵ق)، به یک‌باره به ۸۷۳۴۱ کیلوگرم کاهش می‌یابد. کرزن هم صادرات آن را از طریق خلیج فارس در این سال در حدود ۸۷۰ صندوق به ارزش، ۶۹۶۶۰۰ روپیه گزارش می‌کند. اگر وزن این صندوق‌ها را در حدود ۱۰۰ کیلوگرم^۶ در نظر بگیریم آمار کرزن هم با مقادیری که سیف

۱ مرتضی راوندی (۱۳۵۴)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱۰، ص ۵، تهران: انتشارات روزبهان، ص ۲۱۹.

۲ سیف، همان، ص ۲۲۵.

۳ همان، ص ۲۲۵.

۴ هر من شاهی معادل ۶ کیلوگرم.

۵ عیسوی، همان، ص ۳۷۰.

۶ کرزن ارزش وزنی این صندوق‌ها را در حدود ۱۰۰ کیلوگرم در نظر گرفته است (ص ۵۹۶).

ارائه می‌کند مطابقت دارد. این کاهش به دو علت اتفاق افتاده است. نخست، به علت خشکسالی عمومی است که سراسر ایران را فرا گرفته و کاهش تولید کشاورزی را باعث شده است. و دوم قحطی بزرگ در سال (۱۸۷۰-۱۸۷۱ م/۱۲۸۶-۱۲۸۷ ق) است که به استناد بعضی منابع، مردم مجبور شدند زمین‌های کشت خشخاش را به کشت محصولاتی مانند گندم و جو اختصاص دهند.^۱ ارزش پولی تریاک هم با توجه به آمارهای موجود، کاهش خفیفی را نشان می‌دهد. در فاصله زمانی سال (۱۸۷۴-۱۸۷۶ م/۱۲۹۰-۱۲۹۲ ق) که دوره بعد از قحطی بزرگ را در برمی‌گیرد مقدار تریاک تولید شده به لحاظ وزنی به مقدار سال (۱۸۶۹ م/۱۲۸۵ ق) نزدیک شد و به حدود ۱۳۲۷۵۰ کیلوگرم رسید.^۲ در این مقطع مسئله قابل توجه این است که با این که مقدار تریاک صادر شده در فاصله زمانی ۱۸۷۴-۷۶ به لحاظ وزنی در حدود ۱۲۰۰۰ کیلوگرم بیشتر از سال (۱۸۶۹ م/۱۲۸۵ ق) می‌باشد، لیکن به لحاظ ارزش پولی در حدود ۵۰۰۰۰ واحد کاهش نشان می‌دهد. این مسئله در قالب کلی کاهش ارزش مواد خام که در دنیا رخ داد قابل توجیه است. بعد از نیمه سده نوزدهم، ارزش مواد خام نسبت به کالاهای ساخته شده در دنیا روند کاهشی در پیش گرفت این مسئله ضربات شدیدی به اقتصاد کشورهای عقب مانده تر زد و تراز تجاری آن‌ها را به شدت تحت تأثیر قرار داد. در مورد تریاک نیز این مسئله صادق است و از دهه هفتاد، تریاک ایران علی‌رغم افزایش وزنی، فاقد افزایش ارزی متناسب است. در فاصله زمانی بین (۱۸۷۷-۱۸۷۹ م/۱۲۹۴-۱۲۹۶ ق) صادرات تریاک یک ضریب سه برابری در وزن را تجربه کرد. در این فاصله زمانی صادرات تریاک نسبت به مقطع قبلی آن در سال‌های بین (۱۸۷۴-۱۲۹۱ م/۱۲۹۳-۱۲۹۴ ق)، از ۱۳۲۷۵۰، به حدود ۳۴۲۲۰۴ کیلوگرم رسید. کمرزن صادرات تریاک در سال‌های بین (۱۸۷۶-۱۸۷۷ م/۱۲۹۳-۱۲۹۴ ق) را در حدود ۲۵۷۰ صندوق ذکر می‌کند که اگر وزن هر جعبه در حدود ۱۰۰ کیلوگرم مورد نظر او در نظر گرفته شود این مقدار به حدود ۲۵۷۰۰۰ کیلوگرم می‌رسد.^۳ به نظر می‌رسد این اختلاف وزنی بین آماری که سیف و کمرزن ارائه می‌دهند طبیعی باشد. چرا که کمرزن مقدار تریاک تولیدی در سال (۱۸۷۶ م/۱۲۹۳ ق) مد نظر داشته‌اش در حالی که

۱ محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه (۱۳۷۱)، *چهل سال تاریخ در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه (المآثر و الآثار)*، ج ۲، به تصحیح ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر، ص ۷۱۳.

۲ سیف، همان، ص ۲۲۵.

۳ همان، ص ۲۲۵.

۴ کمرزن، همان، ص ۵۹۵.

سیف متوسط سه سال بین (۱۸۷۷-۱۲۹۴/۷۹-۱۲۹۶) را در نظر گرفته است. این افزایش تولید از یک طرف به روند تثبیت تولید تریاک در ایران بر می‌گردد و از سوی دیگر به عادی شدن شرایط اقتصادی ایران بعد از خشکسالی (۱۸۷۰-۱۸۷۱/۷۱-۱۲۸۷) اشاره دارد. در واقع، مردم بعد از فضای به وجود آمده در قحطی سال (۱۸۷۰-۱۸۷۱/۷۱-۱۲۸۷) تا حدودی هم به کاشت تریاک برمی‌گشت با فراموش کردن خاطره آن قحطی، به تخصیص زمین‌های بیشتری به تریاک پرداختند که نتایج خاص خود را داشت. اوج تولید تریاک و صادرات تریاک ایران به سال‌های بین (۱۸۸۰-۱۸۸۲/۸۲-۱۲۹۷) بر می‌گردد. در این فاصله، تریاک صادراتی ایران به حدود ۳۹۷۵۹۵ کیلوگرم رسید که ۲۶ درصد از صادرات کل ایران را در بر می‌گرفت و مقام نخست را در صادرات ایران پیدا کرد. این مقدار به لحاظ ارزی ۶۱۸۰۲۲ لیره استرلینگ می‌شد. عیسوی مقدار صادرات تریاک در سال (۱۸۸۰-۱۸۸۱/۸۱-۱۲۹۷) را در حدود ۷۷۰۰ صندوق ذکر می‌کند.^۲ کرزن هم رقم ۷۷۰۰ صندوق را در نظر گرفته است.^۳ قطعاً منبع مورد استناد عیسوی، کرزن می‌باشد. اگر بخواهیم وزن صندوق‌های مذکور را با توجه به گفته کرزن در حدود ۱۰۰ کیلوگرم در نظر بگیریم یک اختلاف فاحش به وجود می‌آید. آنچه که به یقین می‌توان گفت این است که مقداری که عیسوی و کرزن ذکر می‌کنند بسیار بیشتر از مقدار واقعی بوده است و ممکن است که منظور این دو، کل تولید تریاک ایران بوده باشد. با وجود این باید به دیده تردید به آن نگریست. هر چند نمی‌توان صندوق‌های مذکور را به طور یقین و ثابت ۱۰۰ کیلوگرم فرض کرد. اورسل نیز ارزش تریاک صادراتی ایران در سال (۱۸۷۱-۱۸۷۲/۷۲-۱۲۸۷) را معادل ۵۲۲۱۰۰۰ فرانک و در سال (۱۸۸۰-۱۸۸۱/۸۱-۱۲۹۷) را در حدود ۱۷۵۲۱۰۰۰ می‌داند^۴ که رشد سه برابری را نشان می‌دهد.

اوج صادرات تریاک چندان به طول نینجامید. در منابع در دسترس، علت خاصی برای آن ذکر نشده است؛ با توجه به این که منابع در دسترس، به هیچ حادثه خاص داخلی اشاره نکرده‌اند؛ می‌توان علت اصلی آن را در بیرون مرزهای ایران، در تحولات بازار جهانی جستجو کرد. بعد از سال (۱۸۸۲/۸۲-۱۲۹۹)، صادرات تریاک با یک شیب ملایم، روند کاهشی خود را

۱ سیف، همان، ص ۲۲۵.

۲ عیسوی، همان، ص ۳۶۷.

۳ کرزن، همان، ص ۵۹۵.

۴ ارنست اورسل (۱۳۸۲)، سفرنامه، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ص ۳۱۱.

شروع می‌کند. و در فاصله زمانی بین سال (۱۸۸۹-۱۸۹۱ م/۱۳۰۸-۱۳۰۶ ق) یک روند برگشتی نشان می‌دهد و به یکباره، صادرات تریاک از ۲۷۰۴۵۰ کیلوگرم، در سال‌های بین (۱۸۸۶-۱۸۸۸ م/۱۳۰۳-۱۳۰۵ ق) به حدود ۳۷۹۵۷۵ کیلوگرم می‌رسد.^۱ کرزن این مقدار را در حدود ۵۱۹۰ جعبه ذکر می‌کند؛^۲ که با توجه به محاسبه وزنی هر صندوق که مد نظر کرزن می‌باشد در حدود ۵۱۹۰۰۰ کیلوگرم می‌شود. ارزش پولی تریاک از نظر کرزن ۱۹۰۰۰۰۰ هزار تومان می‌باشد که بسیار قابل توجه است.^۳ هر چند مقدار مورد نظر سیف باز به مقدار صادرات تریاک در سال‌های بین (۱۸۸۰-۱۸۸۲ م/۱۲۹۷۹-۱۲۹۹ ق) نمی‌رسد، لیکن به آن بسیار نزدیک می‌شود. نکته قابل توجه که مجبور به تکرار آن هستیم کاهش ارزش پولی تریاک می‌باشد. به لحاظ شاخص وزنی در حدود ۲۰۰۰۰ کیلوگرم صادرات تریاک کم‌تر از سال (۱۸۸۰-۱۸۸۲ م/۱۲۹۷ ق) است، اما از نظر قیمت، این فاصله در حدود ۱۲۰۰۰۰ لیره استرلینگ می‌باشد.^۴ در این زمان تریاک در حدود ۲۵/۶ درصد صادرات ایران را تشکیل می‌دهد که در مقام نخست صادرات ایران قرار دارد.^۵ نزدیک‌ترین کالای صادراتی به تریاک در این فاصله زمانی، ابریشم خالص می‌باشد که تنها ۱۷ درصد صادرات ایران را در بر می‌گیرد.^۶ تا قبل از سال (۱۹۰۴ م/۱۳۲۲ ق) صادرات تریاک ایران بین ۲۵۰۰۰۰ تا ۳۳۰۰۰۰ هزار کیلوگرم در نوسان می‌باشد. به نظر نمی‌رسد سهم صادراتی تریاک تا قبل از سال (۱۹۰۳ م/۱۳۲۱ ق) به زیر بیست درصد رسیده باشد و به همین دلیل، مقام نخست را در صادرات ایران دارا است. این سهم صادراتی تا قبل از سال (۱۹۰۳ م/۱۳۲۱ ق) حفظ می‌شود. سیف مقدار تریاک صادراتی ایران را در فاصله بین سال‌های (۱۹۰۱-۱۹۰۳ م/۱۳۲۱-۱۳۱۹ ق) در حدود ۳۲۹۱۴۹ کیلوگرم برآورد می‌کند این مقدار به لحاظ شاخص وزنی، یک واحد کم‌تر از سال قبل از آن است. اما از نظر شاخص قیمت، در حدود ۸ واحد کاهش نشان می‌دهد^۷ که در گزارش مشیرالدوله که خواستار آگاهی به تجار در مورد کاهش قیمت تریاک در بازار جهانی است، دیده می‌شود.^۸ در فاصله زمانی بین سال (۱۹۰۳-۱۹۰۴ م/۱۳۲۲-۱۳۲۱ ق)، مقدار تریاک به لحاظ وزنی نسبت به دوره

۱ سیف، همان، ص ۲۲۵.

۲ کرزن، همان، ص ۵۹۵.

۳ همان، ص ۶۶۵.

۴ سیف در جدولی بر حسب گزارش‌های دریافتی، این محاسبات را آورده است، که این برآورد بر اساس این جدول می‌باشد، ص ۲۲۵.

۵ فوران، همان، ص ۳۹.

۶ همان، ص ۳۹.

۷ سیف، همان، ص ۲۲۵.

۸ آرشیومرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۱۰، پرونده ۰۲/۱، ص ۱۱۵.

قبل از آن یعنی در سال‌های بین (۱۹۰۱-۱۹۰۳م/۱۳۲۱-۱۳۱۹ق)، به حدود $\frac{1}{3}$ کاهش یافت. این کاهش چشم‌گیر، نقطه عطفی در صادرات تریاک ایران می‌باشد. تریاک صادراتی ایران به لحاظ وزنی به حدود، ۱۷۲۱۰۲ کیلوگرم رسید.^۱ سؤال مهمی که در این جا مطرح می‌شود این است که آیا این کاهش مربوط به اصل تولید است یا فقط مربوط به صادرات؟ ولی به دلیل فقدان آمار تولید تریاک نظر قطعی نمی‌توان داد. این که آیا این درجه کاهش تولید با مقدار کاهش در صادرات همخوانی متناسب دارد یا نه، بر ما پوشیده است. فوران سهم تریاک ایران در صادرات سال (۱۹۰۳م/۱۳۲۱ق) را در حدود $\frac{7}{9}$ درصد ذکر می‌کند که همان عدد یک سوم را به لحاظ درصد نشان می‌دهد.^۲ بعد از سال (۱۹۰۶م/۱۳۲۴ق)، آمار چندانی در مورد وزن و ارزش پولی تریاک وجود ندارد. عیسوی، فوران و سیف هر سه سهم تریاک در صادرات را در فاصله زمانی بین (۱۹۱۱-۱۹۱۳م/۱۳۲۹-۱۳۳۱ق) در حدود ۷ درصد ذکر می‌کنند و بعد از (۱۹۱۳م/۱۳۳۱ق)، حتی درصدهای آماری کلی هم وجود ندارد. در سال (۱۹۱۴-۱۹۱۵م/۱۳۳۲-۱۳۳۳ق). صادرات آن به ۸۷۵۰۰۰ پوند به ارزش ۸۱۵۰۰۰ لیره رسید.^۳ در این فاصله زمانی که از (۱۹۰۴م/۱۳۲۲ق) شروع می‌شود و کاهش معنادار صادرات تریاک اتفاق می‌افتد، شاهد افزایش صادرات فرش و کاهش صادرات تریاک هستیم. مهم‌ترین دلیل این رخداد، ادغام اقتصاد ایران در اقتصاد جهانی و وابستگی بیشتر آن است. در این فاصله زمانی، بازار جهانی تریاک دچار رکود و فرش دارای یک بازار پویای جهانی می‌شود. با توجه به وضعیت اقتصادی ایران باید کالایی تولید می‌شد که بازار جهانی خواهان آن بود. سهم صادراتی تریاک که در سال (۱۸۸۰م/۱۲۹۷ق) در حدود ۲۶ درصد صادرات ایران بود در سال (۱۹۱۲-۱۹۱۳م/۱۳۳۰-۱۳۳۱ق) به حدود ۷ درصد رسید در مقابل این روند کاهش سهم صادراتی فرش که در سال (۱۸۸۰م/۱۲۹۷ق) تنها ۴ درصد بود؛ در سال (۱۹۱۳م/۱۳۳۱ق) به حدود ۱۲ درصد می‌رسد و یک رشد سه برابری را تجربه می‌کند.^۴

بازار جهانی تریاک ایران

روند ادغام اقتصاد ایران در اقتصاد جهانی در نیمه سده نوزدهم شدت گرفت و تمام تحولات

۱ سیف، همان، ص ۲۲۵.

۲ فوران، همان، ص ۳۹.

۳ عیسوی، همان، ص ۳۶۹.

۴ همان، ص ۲۰۶.

آن تحت تأثیر اقتصاد جهانی بود. تجاری شدن کشاورزی و ورود تریاک به اقتصاد ایران دقیقاً همین روند را طی کرد و در واقع، افزایش تولید تریاک و ورود آن به اقتصاد ایران به عنوان یک کالای تأثیرگذار، در وهله نخست تحت تأثیر شرایط حاکم بر اقتصاد جهانی بود. در چنین شرایطی وسعت بازار جهانی و میزان تقاضای کشورهای واردکننده و میزان عرضه کشورهای صادرکننده به عنوان رقیب می‌توانست از اصلی‌ترین عوامل تعیین‌کننده در میزان صادرات تریاک باشد. ابتدا بهترین تریاک ایران به جاوه و چین و هند و چین و عدن و سوئز حمل می‌گردید و بهترین جنس آن به لندن می‌رفت که در آنجا مرفین از آن استخراج نموده به آمریکا می‌فرستادند ولی بعدها بیشتر به مملکت چین فرستاده می‌شد و به واسطه خوبی جنس، مانع ورود تریاک ترکیه و هندوستان به آن کشور گردید. تریاک خوب هفتاد درصد شیره دارد و تقریباً نه درصد مرفین از آن استخراج می‌شود.^۱ این مسئله در حساسیت تجار ایرانی نسبت به بازار چین هم مشخص است و تقریباً بازار چین تصمیمات آن‌ها را در مورد خرید تریاک مشخص می‌کرده است. در نامه‌ای که از طرف حاج محمد تقی شیرازی نوشته شده است؛ آمده: «جنگ فرانسه و چین به طور کلی معاملات تریاک را تعطیل و قیمت آن را تنزل بخشیده است».^۲ طبق بیشتر گزارش‌ها بزرگ‌ترین واردکننده تریاک ایران کشور چین بوده است. چینی‌ها که بعد از دو جنگ اول و دوم تریاک، بازار خود را به روی تریاک باز کردند به بزرگترین واردکننده تریاک در دنیا تبدیل شدند. در این مقطع زمانی، بزرگترین صادرکننده کالا به ایران انگلستان بود که در حدود یک سوم واردات ایران را در اختیار داشت. انگلیس‌ها که بازار تریاک چین را با تحمیل دو جنگ اول و دوم تریاک از آن خود کرده بودند، بهترین راه حل برای بازگشت ارزش کالاهای وارداتی خود به ایران را صدور تریاک ایران به چین یافتند. عمده تریاک ایران توسط انگلیسی‌ها به چین صادر می‌شده است.^۳ سندی از وزارت امور خارجه انگلیس، گزارش روشن‌تری از میزان بازرگانی تریاک از طریق بوشهر به چین و عواقب صادر نشدن آن به چین را بیان می‌کند. در این سند اسپرینگ رایس - کنسول انگلیسی مقیم بوشهر - می‌نویسد: «مجموع سودی که از گمرک جنوب ایران از راه صدور تریاک از ایران به چین در سال‌های (۱۹۰۵-۱۹۰۶م/۱۳۲۴-

۱ دالمانی، همان، ص ۹۴.

۲ یزد در اسناد امین‌الضرب، ص ۴۳۶.

۳ عبدالهادی حائری (۱۳۶۰)، تشیع و مشروطیت، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۲۳.

۱۳۲۳ق) به دست می‌آمد در حدود ۱۲۵/۰۰۰ لیره استرلینگ بود. اسپرینگ رایس سپس می‌افزاید که اگر صادرات به چین متوقف گردد زبانی بیش از ۱۲/۰۰۰ لیره در سال گریبانگیر گمرک بوشهر می‌شود.^۱

در مورد مسیرهای ورود تریاک ایران به چین به راه‌های مختلفی اشاره شده است. عیسوی در این مورد می‌نویسد: «وقتی که تریاک ایران برای نخستین بار از ایران صادر شد از طریق کشتی به جاوه رفت و از آنجا بار دیگر توسط کشتی‌های بخار به سنگاپور و هنگ کنگ رسید معه‌ذا مراجع قدرت هلند ورود آن را تحریم کردند از این رو سعی شد این کالا به طور مستقیم از خلیج فارس وارد چین شود. مع‌الوصف این راه مستقیم به دلیل کرایه زیاد کنار گذاشته شد و کالاها توسط کشتی‌های بخار منظم به عدن رفت و از آنجا راه چین را در پیش گرفت و به زودی حکومت وقت به هر جعبه ۱۰ ری (rei) حقوق گمرکی تعیین کرد از این رو جریان تجارت بار دیگر تغییر یافت و صدور آن از راه سوئز که حقوق گمرکی نداشت ادامه یافت. معه‌ذا چون در سیلان هم حقوق گمرکی وجود نداشت واز آن‌جا که راه سوئز به طور طبیعی غیر مستقیم بود لذا کمپانی کشتی رانی ایران تصمیم گرفت که کشتی‌های خود را از راه گاله هدایت کند که ضمناً مقداری تریاک در بوشهر جمع‌آوری، که ارزشش قابل ملاحظه بود قسمت اعظم تریاک ایران حالا به خاطر گزین از پرداخت گمرکی در بمبئی، از راه سیلان و سوئز صادر می‌شود و لیکن آوریل گذشته یک کشتی تریاک به نام هیمالیا بطور مستقیم به چین صادر گردید.^۲ علاوه بر راه‌هایی که در بالا ذکر شد، قسمتی از تریاک ایران هم از طریق هرات و بخارا و تاتارستان به مرزهای چین می‌رسید که به علت ناامنی این راه در همان ابتدا اهمیت خود را از دست داد.^۳

انگلیسی‌ها با توجه به امکانات حمل و نقل دریایی مجهزی که به واسطه انقلاب صنعتی از آن بهره می‌بردند، انتقال و فروش تریاک ایران را در اختیار گرفتند. بعد از کشور چین، انگلستان دومین وارد کننده تریاک ایران بود. آیا می‌توان مقدار دقیق و یا حتی آمار نسبی سالیانه تریاک به این دو کشور را به دست آورد؟ به نظر می‌رسد پاسخ منفی باشد و تنها بتوان یک نمای کلی از آن ارائه داد. در سال (۱۹۰۶م/ ۱۳۲۴ق) به طور استثناء محصول تریاک

۱ رضا دشتی (۱۳۸۰)، تاریخ اقتصادی-اجتماعی بوشهر در دوره قاجار با تکیه بر نقش تجار و تجارت، تهران: نشر پازینه، صص ۱۱۳-۱۱۴.

۲ عیسوی، همان، ص ۳۶۸.

۳ معتضد، همان، ص ۶۲۵.

اصفهان زیادتر از سال های دیگر شد و مقدار آن به ۶۰۰۰۰ من سنگ شاه رسید (۳۵۰۶۴۰ کیلوگرم) و نصف این مقدار به چین و لندن رفت.^۱ کرزن در مورد صدور تریاک به چین می نویسد: صادرات که از لحاظ ارزش و مقدار، خیلی کم تر از واردات است عبارت است از: تریاک که قسمت عمده از ناحیه اصفهان بدست می آید و از ۴۵۰۰۰ صندوق با قیمت متوسط ۷۰ تا ۹۰ لیره هر صندوق هر ساله از این شهر صادر و سه چهارم آن به چین و یک چهارم آن به لندن حمل می شود.^۲ این نسبتی که کرزن در رابطه با بازارهای جهانی تریاک ایران بیان می کند، می تواند در سطح کشوری در مورد چین صدق کند. یعنی چین به عنوان بزرگ ترین وارد کننده تریاک ایران در حدود سه چهارم کل تریاک ایران را به خود اختصاص می داده است. کشورهای دیگر به همراه انگلستان نیز یک چهارم باقیمانده را وارد می کرده اند. فوراکاوا سیاح ژاپنی ارزش تریاک صادراتی ایران به لندن در سال (۱۸۷۸م) را در حدود ۲۵۲۵۳ پوند می داند^۳ از این نوع گزارش ها هم که اطلاعات ناچیزی ارائه می دهد به صورت حداقلی وجود دارد. بنابراین نمی توان میزان صادرات تریاک به این دو کشور را ارائه داد. بعد از این دو کشور که به ترتیب در مقام اول و دوم قرار دارند، کشورهای مصر،^۴ حوزه خلیج فارس، عثمانی و برخی کشورهای اروپایی در رده های بعدی قرار دارند. کرزن در مورد صادرات تریاک به کشورهای حوزه خلیج فارس می نویسد: بآنکه خاکش [شوستر] برای کشت و زرع خشخاش استعداد حیرت انگیزی دارد باز می گویند که محصول آنجا تقریباً سی صندوق است که به سواحل غربی مسقط صادر می شود.^۵ اولیویه نیز به صادرات تریاک از جانب خراسان و سجستان و کرمان به دریای سفید^۶ به دلیل نزدیک بودن و کم خرج تر بودن مسیر، و از لرستان به عثمانی اشاره دارد.^۷ هم چنین فوراکاوا به صادرات کالاهایی مانند تریاک، بادام، خرما، شراب و ... به هند و واردات کالاهایی مثل چوب، قهوه، برنج و ... از هند اشاره دارد.^۸ البته هند از بزرگ ترین صادر کنندگان تریاک تنها بارانداز پخش تریاک

۱ دالمانی، همان، ص ۹۴.

۲. کرزن، همان، ص ۵۲.

۳ فوراکاوا نوبویوشی (۱۳۸۴)، سفرنامه، ترجمه هاشم رجب زاده، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ص ۱۳۲.

۴ آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۲۰، پرونده ۱، صص ۶۷-۶۹.

۵ کرزن، همان، ص ۴۴۴.

۶ در شمال غربی روسیه قرار دارد. و جزء آبهای سرزمین این کشور است.

۷ آنتوان گیوم اولیویه (۱۳۷۱)، سفرنامه، ترجمه غلامرضا وهرام، تهران: انتشارات اطلاعات، صص ۱۷۷ و ۱۸۰.

۸ فوراکاوا، همان، ص ۱۳۱.

ایران بوده است. بر طبق سندی از بازرگانی پایاپای ایران و ایتالیا آن‌ها در ازای واردات کالاهای صنعتی کارخانه‌های میلان، کالاهایی مانند پوست بره، گوسفند و تریاک را از ایران قابل صدور دانسته‌اند. به نظر می‌رسد که کشورهای اروپایی مثل فرانسه و ایتالیا تریاک مورد نیاز خود را که در صنعت داروسازی استفاده می‌کرده‌اند بیشتر از ایران وارد می‌کرده‌اند.^۱ رابینو به صدور تریاک از کاشان و اصفهان برای مصرف داخلی به گیلان و از آنجا به روسیه اشاره می‌کند.^۲ البته به دلیل مقررات سخت دولت روسیه در جلوگیری از واردات تریاک، این مقدار بسیار کم بوده است. در سندی مربوط به سال (۱۸۷۱م/۱۲۸۹ق) ورود تریاک به روسیه غنغن اعلام شده است.^۳

جدول برآیند کلی واردات و صادرات ایران به روسیه از سال ۱۹۱۵ تا ۱۹۳۵ (بر اساس سندی موجود در آرشیو)

سال	تریاک برآمده	تریاک وارد	پوست برآمده	پوست وارد	گوسفند برآمده	گوسفند وارد
۱۹۰۰	۴۲۷۸۰	۲۴۳۷۷	۸۱۴۷	۶۱۶۰	۱۹۰	۲۰۵۶
۱۹۰۱	۳۶۸۴۵	۳۲۶۳۸	۷۸۵۱	۴۰۷۳	۷۲۴	۱۵۵۹
۱۹۰۲	۴۵۶۰۰	۳۶۷۱۶	۹۲۳۳	۷۹۱۱	۲۴۴	۹۹۵
۱۹۰۳	۶۴۸۰۰	۵۱۳۶۲	۹۳۹۵	۱۷۴۶	۴۳۱	۷۸۶
۱۹۰۴	۴۶۶۲۹	۳۱۰۴۶	۱۰۸۸۲	۳۳۴۵	۱۱۲	۱۲۶۴
۱۹۰۵	۸۵۳۵۱	۷۰۴۳۶	۱۱۹۰۳	۱۶۴۳	۷۶	۱۲۹۳
۱۹۰۶	۷۵۰۳۲	۴۶۰۹۵	۱۲۷۴۴	۴۸۸۴	۱۰۴۲	۶۰۴
۱۹۰۷	۷۶۱۴۵	۳۳۷۰۱	۱۵۴۰۹	۴۲۲۳	۷۲۱	۱۳۶۴
۱۹۰۸	۶۸۶۱۳	۲۷۷۹۷	۱۵۷۰۳	۷۱۵۹	۲۱۲۵	۴۸۹
۱۹۰۹	۷۵۲۱۸	۴۰۶۴۱	۱۱۹۱۱	۷۱۲۱	۶۷۷	۷۹۵
۱۹۱۰	۷۷۴۲۳	۵۲۵۹۷	۱۳۳۵۲	۱۰۲۵۷	۱۱۷۴	۴۱
۱۹۱۱	۵۰۵۲۶	۳۱۲۰۷	۱۰۵۵۴	۷۸۰۰	۶۶۵	۳۰۰
۱۹۱۲	۵۶۹۵۲	۳۶۴۹۵	۱۳۳۹۰	۵۲۴۸	۶۴۹	۱۱۷۱
۱۹۱۳	۴۸۱۴۴	۲۹۴۹۲	۱۴۲۸۶	۷۶۷	۲۶۲۹	۹۷۰

۱. آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۹، پرونده ۱۶، ص ۴۰.
 ۲. یاسنت لویی رابینو (۱۳۷۴)، ولایت دارالمیز ایران: گیلان، ترجمه جعفر خمایی‌زاده، تهران: انتشارات اطاعتی، ص ۶۸.
 ۳. آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۱۴، پرونده ۹، ص ۲.

جدول صادرات تریاک ایران به مصر^۱

بهترین جنس تریاک ایران به لندن می‌رود برای ساختن مرفین (جوهر تریاک).^۲ این مسئله در مورد کشورهای اروپایی و به ویژه انگلیس‌ها بسیار مهم بوده است. بازار اروپا به کیفیت برتری نیاز دارد و تعداد کمی از بازرگانان پارسی می‌فهمند که چگونه آن را آماده کنند. در شیراز تنها دو بازرگان توانایی چنین کاری را دارند و تولید آن‌ها بوسیله هوتز و سوتز به لندن صادر می‌گردد.^۳ جمالزاده در مورد حساسیت انگلیس‌ها نسبت به کیفیت تریاک برای بازار لندن می‌نویسد: «تریاک خوب ایران از ۱۲ تا ۱۳ درصد مرفین دارد. ولی مرفین تریاک اصفهان کم است و از ۷/۵ تا ۸ درصد بیشتر نیست. در صورتی که در بازار لندن طالب تریاکی هستند که از ۱۰ تا ۱۱ درصد مرفین داشته باشد. ولی در چین به این مسئله اهمیتی نمی‌دهند. تریاک کرمانشاه که خیلی تند و قوی است در چین بسیار مطلوب است.»^۴ انگلیس‌ها که تریاک ایران را برای ساخت دارو به کار می‌بردند بهترین جنس تریاک ایران را خریداری می‌کردند. کیفیت جنس تریاک هم بیشتر در رابطه با مرفین آن که در ساخت دارو کاربرد دارد مشخص می‌شده است. چین و کشورهای غیر اروپایی وارد کننده تریاک ایران، با توجه به مورد مصرف آن، چندان به مقدار مرفین آن توجه نمی‌کردند. به جز مقدار مرفین که در کیفیت تریاک بسیار تأثیرگذار بوده، خلوص تریاک نیز بسیار اهمیت داشته است. یکی از بزرگ‌ترین معضلات تریاک ایران در دوره قاجاریه تقلب در آن می‌باشد. سه چهارم کلیه صادرات با مقداری شکر، نشاسته و عصاره انگور مخلوط شده و به مقصد چین حمل می‌گردید. تریاک ایران مدت‌ها محصول ترکیه را از بازار چین خارج کرده بود و با سرعت در مقابل هند هم رقیب عمده‌ای شده بود.^۵ تریاک صادراتی به چین که تقریباً تمام آن به مصارف غیر دارویی می‌رسید توجه چندان به میزان خلوص آن نمی‌شده است، اما تقلب بیش از حد بازرگانان، باعث عودت برخی بسته‌های تریاک صادراتی ایران به چین و لطمه خوردن بازار تریاک ایران در آن جا شد.^۶ این مسئله به کاهش قیمت تریاک ایران در بازار چین نیز منجر شده است.^۷

۱ آرشيو مركز اسناد وزارت امور خارجه، كارتن ۲۰، پرونده ۱، ص ۷۰.

۲ جمالزاده، همان، ص ۳۱.

۴ جمالزاده، همان، ص ۳۱.

۵ كرز، همان، ص ۵۹۶.

۶ آرشيو مركز اسناد وزارت امور خارجه، كارتن ۱۰، پرونده ۰۲/۱، ص ۱۱۶.

۷ آرشيو مركز اسناد وزارت امور خارجه، كارتن ۱۰، پرونده ۰۲/۱، ص ۱۱۷.

نتیجه گیری

در سده نوزدهم، اقتصاد ایران، تحت تأثیر تحولات جهانی به یک موقعیت پیرامونی تنزل پیدا کرد و به یکی از تولیدکنندگان مواد خام برای اقتصاد جهانی تبدیل شد. از جمله مواد خامی که تحت تأثیر تحولات مذکور از یک ماده غیر تجاری به تجاری تبدیل شد، تریاک بود. این محصول که به طور مشخص از دهه شصت به یک کالای تجاری تبدیل شده بود، در ابتدا سهم کمی در صادرات ایران داشت و بخش زیادی از آن به مصرف داخلی می‌رسید. با افزایش تولید تریاک، این ماده خام در دهه هفتاد به یکی از محصولات اصلی صادراتی ایران تبدیل شد و در سال‌های بین (۱۸۸۰-۱۸۸۱ م / ۱۲۹۸-۱۲۹۷ ق) در اوج تولید، سهم آن در صادرات ایران به حدود ۲۶ درصد رسید و به بزرگ‌ترین محصول صادراتی ایران تبدیل شد. تریاک با این سهم عظیم در حدود سه دهه و تا اواخر دهه آخر سده نوزدهم مهم‌ترین و بزرگ‌ترین رقم صادراتی ایران را تشکیل می‌داد و نقش مهمی در جوابگویی به واردات روزافزون کالاهای وارداتی ایران داشت. در واقع می‌توان گفت با سهم بالای تریاک در بخش صادرات، حلقه تبدیل ایران به تولید کننده مواد خام برای بازارهای صنعتی دنیا تثبیت شد. این ویژگی صادراتی ایران نشان دهنده تبدیل ایران به یک مستعمره اقتصادی در آن مقطع می‌باشد. در اواخر دهه اول سده بیستم؛ تریاک تحت تأثیر تحولات بین‌المللی و داخلی جای خود را به قالی داد و سهم آن به حدود ۷ درصد رسید که این رقم تا اواخر دوره قاجاریه به صورت یک روند نوسانی ادامه یافت.

در واقع تریاک با توجه به موارد خاص مصرف و سیاست‌های کشورهای مختلف در واردات آن، همگونی چندانی با الگوی صادراتی ایران که در آن روسیه، انگلستان و عثمانی شریک‌های کلان او بودند. چین به عنوان بزرگ‌ترین وارد کننده تریاک ایران، الگوی صادراتی ایران را دچار تغییر کرد. چرا که چین به جز تریاک، وارد کننده محصول دیگری از ایران نبود. بعد از چین، انگلستان بزرگ‌ترین وارد کننده تریاک ایران بود و مصر، عثمانی، ایتالیا و سایر کشورهای اروپایی و عربی در رده‌های بعدی قرار داشتند.

منابع و مآخذ

- آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۹، پرونده ۱۶.
- آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۱۲، پرونده ۲.

- آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۱۵، پرونده ۱۴.
- آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۲۰، پرونده ۱.
- آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۲۰، پرونده ۱.
- آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۱۴، پرونده ۹.
- آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۲۰، پرونده ۱.
- آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۱۰، پرونده ۰۲/۱.
- آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۱۰، پرونده ۰۲/۱.
- آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۱۰، پرونده ۰۲/۱.
- اشراقی، فیروز (۱۳۷۸)، *اصفهان از دید سیاحان خارجی*، اصفهان: نشر آتروپات.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹)، *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجاریه*، تهران: زمینه.
- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان (۱۳۱۴)، *مرآة البلدان*، ج ۱، تهران: نشر اسفار، چ ۱.
- ---- (۱۳۷۷)، *روزنامه خاطرات*، با مقدمه و فهارس از ایراج افشار، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- ---- (۱۳۷۱)، *چهل سال تاریخ در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه (المآثر و الآثار)*، ج ۲، به تصحیح ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر.
- اورسل، ارنست (۱۳۸۲)، *سفرنامه*، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اولویه، آنتوان گیوم (۱۳۷۱)، *سفرنامه*، ترجمه غلامرضا ورهرام، تهران: انتشارات اطلاعات.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۶۳)، *سفرنامه*، ترجمه ابوتراب نوری، با تجدید نظر حمید شیرایی، [بی‌جا]: انتشارات کتابخانه سنائی و کابفروشی تأیید.
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۴)، *تجار، مشروطیت و دولت مدرن*، تهران: نشر تاریخ ایران، چ ۱.
- جمالزاده، محمد علی (۱۳۶۲)، *گنج شایگان*، تهران: انتشارات کتاب تهران.
- حائری، عبدالهادی (۱۳۶۰)، *تشیع و مشروطیت*، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- دالمانی، هانری رنه (۱۳۳۵)، *از خراسان تا بختیاری*، ترجمه علی محمد فره‌وشی، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- دشتی، رضا (۱۳۸۰)، *تاریخ اقتصادی- اجتماعی بوشهر در دوره قاجار با تکیه بر نقش تجار و تجارت*، تهران: نشر پازینه، چ ۱.
- رایینو، یاسنت لویی (۱۳۷۴)، *ولایت دالمرز ایران: گیلان*، ترجمه جعفر خمایی‌زاده، تهران: انتشارات اطاعتی.
- راوندی، مرتضی (۱۳۵۴)، *تاریخ اجتماعی ایران*، ج ۱۰، چ ۵، تهران: روزبهان.
- ریچاردز، فردریک چارلز (۱۳۷۹)، *سفرنامه*، ترجمه مهین دخت صبا، تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- سیف، احمد (۱۳۷۳)، *اقتصادی ایران در سده نوزدهم*، تهران: نشر چشمه، چ ۱.
- شاردن، ژان (۱۳۴۵)، *سیاحت‌نامه*، ترجمه محمد عباسی، ج ۱۰، تهران: انتشارات امیر کبیر، چ ۲.

- شوکو، اوکازاکی (فروردین و اردیبهشت و خرداد سال ۱۳۶۵)، قحطی بزرگ سال ۱۲۸۱ در ایران، ترجمه هاشم رجب زاده، آینده، س ۱۲، ص ۳۸، ش ۱-۳.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲)، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره، چ ۱.
- فسایی، حاج میرزا حسن (۱۳۶۷)، فارسنامه ناصری، به تصحیح و تحشیه از منصور رستگاری فسایی، تهران: ج۲، انتشارات امیرکبیر، چ ۱.
- فوراکاوا، نوبیوشی (۱۳۸۴)، سفرنامه، ترجمه هاشم رجب زاده، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فوران (فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۱)، «مفهوم توسعه وابسته، کلید اقتصاد سیاسی ایران در عصر قاجار»، ترجمه علی طایفی، مجموعه اقتصاد «اطلاعات سیاسی- اقتصادی»، ش ۵۵ و ۵۶.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۵۰)، سفرنامه، ترجمه کیکاوس جهانداری، تهران: [بی نا].
- کرزن، جرج ن (۱۳۶۲)، ایران و قضیه ایران، ترجمه غ. وحید مازندرانی، ج۲، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، چ ۲.
- گزارش اوضاع سیاسی، اجتماعی ولایات عهد ناصری (۱۳۰۷ق) (۱۳۷۲)، به کوشش محمدرضا عباسی- پرویز بدیعی، تهران: انتشارات مرکز اسناد.
- مراغه‌ای، حاجی زین العابدین (۱۳۸۴)، سیاحتنامه ابراهیم بیگ، ج ۳، به کوشش م.ع. سپانلو، تهران: موسسه انتشارات آگاه.
- معتضد، خسرو، امین الضرب (۱۳۶۶)، تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری صنعتی در ایران، تهران: انتشارات جانزاده، چ ۱.
- مهدوی، شیرین (۱۳۷۹)، زندگی‌نامه حاج محمد حسن کمپانی، امین دارالضرب، ترجمه منصوره اتحادیه و فرحناز امیرخانی حسینک لو، تهران: نشر تاریخ ایران، چ ۱.
- ورهرام، غلامرضا (۱۳۶۶)، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند، تهران: معین.
- ویشارد، جان (۱۳۶۳)، بیست سال در ایران، ترجمه علی پیرنیا، [بی جا]: موسسه انتشارات ایران زمین، چ ۱.
- یزد در اسناد امین الضرب (سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۸۱) (۱۳۸۰)، به کوشش اصغر مهدوی- ایرج افشار، تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- یوشیدا، ماساهارو (۱۳۷۳)، سفرنامه، ترجمه هاشم رجب زاده با همکاری نی ئی یا، مشهد: آستان قدس رضوی، موسسه چاپ و انتشارات.
- Floor, Willem (2003), *Agriculture in Qajar Iran*, Washington: Mage Publishers.